

Balkán – Karpatská kotlina – Čechy: kultúrno-chronologický kontext

Ako úvod k téme príspevku môže poslúžiť konštatovanie českého autora novšej generácie, že neolitický balíček dorazil do končín Českej kotliny až niekedy pred polovinou 6. tisícročia pred Kr., a teda o viac než 1000 rokov neskôr, než bol zaznamenaný v juhovýchodnej Európe a na Balkáne (Řídký 2015, 347). V tom je obsiahnutý celý komplex otázok súvisiacich s trajektóriou šírenia neolitickej civilizácie do Českej kotliny ako i jej kultúrno-genetických vzťahov k situácii v Karpatskej kotline a na Balkáne.

■ Juraj PAVÚK

A to nielen v štádiu primárneho šírenia agrárnych kultúr, ale aj počas ďalšieho vývoja neolitických kultúr v širšom stredoeurópskom priestore. Okrem toho, územie Čiech ohraničené Šumavou, Krušnými horami, Krkonošami a Českomoravskou vysočinou predstavuje unikátny geomorfologický útvar s vlastným vodopisom – všetky vodné toky pramenia v tejto kotline odvodňovanej do Severného mora. Uzatvorená Česká kotlina nemá prirodzené spojovacie koridory s povodím Dunaja a to sa prejavilo aj osobitnosťami vo vývoji jej neolitických kultúr. Jubilant *Ivan Pavlů* pri skúmaní šírenia staršej lineárnej keramiky Podunajskom konštatoval (*Pavlů ed. – Zápotocká 2007, 103*), že Čechy v tomto procese do istej miery zostávali čiastočne izolované a že hlavný prúd z Transdanubie smeroval cez Moravu do Poodria a až následne z Moravy aj do Čiech. Pri tejto príležitosti by som chcel pripojiť niekoľko poznámok k vývoju neolitických kultúr v Čechách vo svetle poznatkov o geneze a nasledujúcom vývoji neolitických kultúr v Karpatskej kotline ako aj v bližšej juhovýchodnej Európe. Vzťah Čiech k vývoju v Karpatskej kotline možno ako model

zovšeobecniť pri interpretácii procesov šírenia inovácií vedúcich k vzniku nových archeologických kultúr ako i vzťahov medzi kultúrami a ich teritóriami.

Tak ako vo väčšine strednej Európy, aj v Čechách sa neolitizácia spája so vznikom a postupnom šírením stredoeurópskeho fenoménu – kultúry s lineárnou keramikou. *Albín Stoký* (1926, 54) takmer pred sto rokmi pozoruhodne napísal, že „skupina páskové keramiky v užšom význame sa vyvinula na strednom a dolnom Podunají, pričomž jižní hranice byl právě Dunaj a Sava, odkud se rozšířila ještě v počátcích vývoje na Moravu, do Čech a dále na západ“. A platí to dodnes! *Jan Filip* (1948, 108) spájal počiatky neolitu v Čechách s prílívom nového ľudu z juhovýchodnej Európy. *Jiří a Evžen Neustupní* (1960, 118) v koncepcii československého praveku odvodzovali starú lineárnu keramiku od vtedy lepšie známej skupiny Körös a s vplyvom z kultúry Vinča. *Bohumil Soudský* (1966, 19) videl postup prúdu podunajskej lineárnej keramiky z Podunajska cez dolné Pomoravie do východných Čiech v dobe už pred nástupom kultúry Vinča A.

V poslednej edícii pravekých dejín Čiech sa autori prikláňajú k teórii lokálnych modelov kultúrnej difúzie, s rozdielnym podielom domáceho (predneolitického) a prichádzajúceho obyvateľstva (*Pavlů ed. – Zápotocká 2007, 14, 31, 103*). Stará lineárna keramika príbuzná s keramikou z okruhu Starčevo-Körös-Criș sa podľa nich mala rýchlo rozšíriť prostredníctvom demickej difúzie. Je však otázne, odkiaľ prichádzala a ako početná mohla byť takáto populácia šíriaca nový spôsob života na báze agrárnej ekonomiky. Aj z českej strany sa spresňuje hlavné ohnisko zmien spējúcich k sformovaniu neolitických kultúr v strednej Európe a lokalizuje sa do západnej časti Karpatskej kotliny, v Maďarsku a na západnom Slovensku (*Řídký 2015, 350*). Namiesto hľadania

a predloženia vlastného riešenia otázok vzniku kultúry s lineárnou keramikou sa ale stretávame aj s nepochopením tejto zložitej problematiky o čom svedčí ironizujúca poznámka o vlastenectve v štýle 19. storočia pri jej riešení (*Burgert 2015, 414*), ale bez vlastného výkladu vzniku kultúry s lineárnou keramikou a jej rozšírenia na územie Čiech. Práve súčasný stav poznatkov o ranom neolite v Karpatskej kotline a na príľahlej časti Balkánu umožňuje spresnenie obsahu a mechanizmu procesu transformácie vedúcej k vzniku stredoeurópskej kultúry s lineárnou keramikou a jej postupným šírením po sprásových oblastiach Európy, aj do Českej kotliny. Ostáva však otvorená otázka ako a čím sa prejavuje postup neolitického spôsobu života do jadra strednej Európy v Českej kotline v archeologických prameňoch a v akom vzťahu s Karpatskou kotlinou prebiehal ďalší vývoj neolitických kultúr v Čechách.

Kultúra so starou lineárnou keramikou

Podľa aktuálnej relatívnej chronológie raného neolitu v Karpatskej kotline (*Pavúk 2004a; 2005; 2012b; 2014; Pavúk – Farkaš 2013; Bánffy – Oross 2009*) sa kultúra so starou lineárnou keramikou v Čechách objavila podľa všetkého postupom cez územie Moravy až počas fázy Milanovce. Stalo sa tak teda v dobe kedy kultúra Starčevo-Criș ani skupina Körös už neexistovali a boli vystriedané kultúrami stredného neolitu novej orientácie. Kultúra so starou lineárnou keramikou sa vo fáze Milanovce v Zadunajsku južne od Blatenského jazera rozšírila na územie tamojšej kultúry Starčevo, a to v čase keď v Srbsku po kultúre Starčevo bola ako nový fenomén už kultúra Vinča A (*Pavúk 1997; 2012b; 2014; Pavúk – Farkaš 2013; Bánffy – Oross 2009, 227, 223–224, 227, Tab. 1; Marton – Oross 2012, 233–236*). K šíreniu kultúry so starou lineárnou keramikou z Karpatskej kotliny pozdĺž Dunaja na

západ smerom k Rýnu a pozdĺž Moravy na sever do Poľska tak došlo až v čase kultúry Vinča. Z územia strednej Moravy sa šírila do východných Čiech, kde sa črtá koncentrácia nálezísk so starou lineárnou keramikou (Pavlů 2014, 168–172, obr. 1–2). Treba však zdôrazniť, že kultúra so starou lineárnou keramikou nevznikla pod vplyvom kultúry Vinča z kultúry Starčevo v Zadunajsku ako to predpokladá aj Ivan Pavlů (2012, 95), ale vznikla ešte počas tamjšej kultúry Starčevo, a to na území severne od areálu starčevských sídlisk popri Dunaji až po juhozápadné Slovensko a nie v Transdanubii na juh od Blatenského jazera (Pavúk 2014, 199–207, mapa 3). Treba opakovane zdôrazniť, že na územie Zadunajska na juh od Blatenského jazera prenikla kultúra Starčevo, ako prvé neolitické osídlenie, pravdepodobne migráciou z priestoru sútoku Dravy a Savy s Dunajom počas jej stredného stupňa a vyvíjala sa tam aj v jej poslednom stupni Špiraloid B, podľa definície S. Dimitrijeviča. A práve na toto územie, na juh od Blatenského jazera, sa vo fáze Milanovce rozšírila kultúra so starou lineárnou keramikou, avšak až vo svojom finálnom štádiu, v čase kultúry Vinča A! Preto tam kultúra so starou lineárnou keramikou nemohla vzniknúť, tak ako to podľa náleziska Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb predpokladá a propaguje Eszter Bánffyová (2004), keďže toto sídlisko patrí do fázy Milanovce-Becsehely, a teda až na koniec a nie na začiatok starej lineárnej keramiky (Pavúk – Farkaš 2013).

Stará lineárna keramika v Čechách úpravu povrchu hrubostennej keramiky sa zvykne porovnávať s keramikou kultúry Starčevo. Avšak pre keramiky kultúry Starčevo charakteristické prvky ako otlacky prstov a nechtov alebo blatový povrch (Schlickbewurf) sa na starej lineárnej keramike v Čechách nevyskytujú. Formy tenkostennej keramiky a jej rytý ornament nemajú v starčevskej kultúre odpovedajúce prototypy. Ako vyplýva zo širších vývojových a chronologických súvislostí sa stará lineárna keramika v Čechách objavila taktiež až vo fáze Milanovce, a teda po zániku kultúry Starčevo, počas kultúry Vinča A. Jej spájanie s kultúrou Starčevo preto nie je možné a ide len o sprostredkovanú

súvislosť s balkánskym prostredím v pomerne veľkom časovom rozpätí. Balkánsku technológiu a tradíciu sprostredkovali do Českej kotliny podľa všetkého spoločenstvá kultúry so starou lineárnou keramikou z Karpatskej kotliny. Samotný mechanizmus šírenia agrárnej kultúry do Čiech však pri súčasnom stave bádania ostáva nevysvetlený. Najskôr išlo o výsledok kontaktov spoločnstiev lovcov a zberačov s už etablovanou agrárnou kultúrou v Karpatskej kotline a neskôr aj na Morave. Ukazuje sa, že po rozšírení kultúry so starou lineárnou keramikou do Čiech sa ďalší vývoj smerom k mladej lineárnej keramike uberal v Českej kotline svojou vlastnou cestou, a to bez zjavných vzťahov k súbežnému vývoju v Karpatskej kotline.

Obdobie kultúry so mladou lineárnou keramikou a skupiny Želiezovce

Zatiaľ čo v severozápadnej časti Karpatskej kotliny, kde sa osídlenie plne etablovalo už počas fázy Bňa, bola mladá lineárna keramika nasledujúca po fáze Milanovce zdobená archaickými lineárnymi a oblúkovitými vzormi, doplnenými jamkami tvaru notovej hlavičky (Pavúk 2012b, 297–299, obr. 2). V Čechách, ako i na územiach západne od Karpatskej kotliny, bola mladá lineárna keramika zdobená pásikovým ornamentom bez jamôk tvaru notových hlavičiek, ako aj bez obežných línii pod okrajom (Pavlů ed. – Zápotocká 2007, 31, obr. 8). Tvarmi nádob a pásikovým ornamentom má česká keramika blízko k archaickej mladej lineárnej keramike na pohrebisku v moravských Vedrovičiciach (Ondruš 2002, tab. I, IV). Od vtedy prebiehal vývoj lineárnej keramiky v Čechách až po vznik kultúry s vypichanou keramikou v úzkom vzťahu s vývojom na západnej Morave, a s keramikou v Karpatskej kotline nemá v podstate žiadne markantné zhody. Ornamentom podobná keramika skupiny Keszthely v Zadunajsku (Kalicz 1991) už nepatrí do stredoeurópskej kultúry s lineárnou keramikou, ako myslel Nándor Kalicz (Pavúk 2004b; Pavúk – Farkaš 2013, 224–226, obr. 9–10), keďže jej ďalší vývoj bez väzby na lineárnu keramiky alebo na keramiky železovskej skupiny

smeroval spolu so skupinou Malo Korenovo už k vzniku lengyelskej kultúry. Platí to do veľkej miery aj o kolových stavbách tamjšej kultúry s lineárnou keramikou na lokalitách Tolna (Marton – Oross 2012) a Szederkény (Jakucs – Voicsek 2015), ktoré sa niektorými parametrami líšia od domov tak na Slovensku ako aj v Čechách.

Podstatný zlom vo vývoji kultúry s lineárnou keramikou znamenal v Karpatskej kotline vznik skupiny Želiezovce (obr. 1), a to presne na území na ktorom sa odohral predošlý vývoj starej lineárnej keramiky vo fázach Nitra/Hurbanovo a Bňa, kde vznikla aj archaická mladá lineárna keramika s aplikáciou jamôk tvaru notovej hlavičky (Pavúk 2012b). Želiezovská skupina s keramikou zdobenou dvoj-hrotovým nástrojom, s červeným a žltým maľovaním medzi dvojlinkami prerušovanými vrypami, sa líši od mladej lineárnej keramiky na všetkých ostatných územiach. Vznikla síce kontinuálne z kultúry s mladou lineárnou keramikou na tých istých sídliskách, svojou transformáciou sa ale priklonila k vývoju v Potisi a nepriamo aj k vývoju na Balkáne (Vinča B). Stala sa tak jednou z hlavných báz nasledujúcej lengyelskej kultúry.

Počas železovskej skupiny sa napríklad po prvýkrát začalo vo veľkej miere obilie deponovať v početných zásobných jamách veľkého objemu blízko domu (Pavúk 1994, 74–92, obr. 32–37), ktoré nahradili predpokladané skladovanie obilia na zvýšenom podlaží vo veľkých trojdielných domoch. Zatiaľ však nie je známe v akom rozsahu sa nový druh deponovania obilia presadil na ostatných územiach kultúry s lineárnou keramikou (Šumberová 1996), išlo ale o zásadný vývojový zlom. V zmysle šírenia inovácií, môžeme spomenúť napr. techniku ornamentu keramiky železovskej skupiny, ktorá sa síce v malom rozsahu objavovala aj v prostredí mladej lineárnej keramiky na Morave, do Čiech však už nedorazila. Na Morave a v Čechách sa taktiež nevyskytujú ani antropomorfné nádoby so znakom M pod obličajom, inak tak časté v železovskej skupine a v Karpatskej kotline (Pavlů 2010, 602, obr. 2). Séria kultúrnych inovácií niekedy v polovici vývoja

mladej lineárnej kultúry v Karpat-
skej kotline možno aj podľa toho
nenašla na území Čiech archeolo-
gicky uchopiteľnú odozvu.

Obdobie lengyelskej kultúry a kultúry s vypichanou keramikou

V ďalšom vývoji neolitických kul-
túr po zániku kultúry s lineárnou
keramikou, včítane železovskej
skupiny, sa diferencie medzi Kar-
patskou kotlinou a západnejšími
územiai, vrátane Čiech, ešte viac
prehĺbili. Zatiaľ čo na západných
územiach rozšírenia kultúry s mla-
dou lineárnou keramikou sa po
šáreckom type, bez rozpoznaných
impulzov zvonku kontinuálne vy-
vinula kultúra s vypichanou kera-
mikou, v západnej časti Karpatskej

kotliny smeroval vývoj po železov-
skej skupine viacerými etapami
k vzniku lengyelskej kultúry (Pavúk
2007a). Táto sa od svojho formova-
nia v mnohých prejavoch primkla
k neskoro neolitickým kultúram
na Balkáne: od obytnej architektú-
ry cez tvary nádob až po antropo-
morfnú plastiku (obr. 2). Sídlička
staršej lengyelskej kultúry nevzni-
kali na miestach osád železovskej
skupiny, ale ako novozaložené, na
predtým neosídlených terénoch
a polohách. Hlavnou inováciou
v staviteľstve znamenalo zriaďova-
nie povaly vo veľkých pravouhlých
kolových domoch (Pavúk 2003;
2012a). Tieto povaly masívnej kon-
štrukcie niesli strechu domu, bez
potreby nosných kolov vo vnútri
domu, ktoré boli potrebné do-
vtedy. Trojice kolov v pravidel-
ných rozstupoch vo vnútri domov

odlišného pôdorysu kultúry s vypi-
chanou keramikou naopak pokračo-
vali v tradícii kultúry s lineárnou
keramikou a využívali sa počas jej
celého trvania (Končelová – Květina
2015).

Kolové stavby pravouhlého pôdo-
rysu s povalou staršej lengyelskej
kultúry predstavujú voči domom
kultúry s lineárnou keramikou a
železovskej skupiny diametrálne
odlišný typ stavby, ktorý sa nedá ni-
jakou transformáciou odvodiť od
domov predošlej železovskej sku-
piny. Obytné stavby lengyelskej kul-
túry, na rozdiel od domov kultúry
s lineárnou keramikou, majú nao-
pak priame predlohy na severnom
Balkáne, v zhorených domoch na
viac vrstevnatých sídliskách ako
Banjica (Todorović – Cermanović
1961), Divostin (Bogdanović 1988) či

		JZ Maďarsko	SZ Maďarsko	JZ Slovensko	Morava, Rakúsko	Čechy	Rhein-Main-Neckar
		Sé		Lužianky	STK	STK	HINKELSTEIN
		P r o t o l e n g y e l					
		Sopot-K.	Bíňa-Bicske				
Mladá lineární keramika	Neskorá	S k u p i n a K e s z t h e l y		III	Šárka	Šárka IV	LBK V
	Mladá		Železovská skupina	II	III	III	LBK IV
	Stredná			I	II b	II b-c	
	Raná		Klasická mladá lineární keramika		II a	II a	Postflomborn III
Stará lineární keramika			Archaická „notová“ keramika		VEDROVICE ROSENBERG I b	A-Keramik BYLANY F I c	TYP FLOMBORN II
			NESZMELY	BAJČ			
		BECSEHELY	BICSKE	MILANOVICE	ŽOPY STRÖGEN I a	HOLOHLAVY LITICE I b	SCHWANFELD BRUCHENBRÜCKEN I
	STARČEVO Spiraloid B Linear B		BUDAPEŠŤ ?	BÍŇA NITRA/ HURBANOV			

■ Obr. 1 Chronológia kultúry s lineárnou keramikou v stredoeurópskom kontexte.

Gomolava (Brukner 1980; 1982) kultúry Vinča-Pločnik v Srbsku. Srbskí autori (napr. Tripković 2009) však na podlahu domov padnuté zhorené povaly pokladajú dodnes za sekundárne prepálenú vymazanú podlahu na drevenej konštrukcii v duchu prekonanej interpretácie ploščadok tripolskej kultúry podľa Tatiany S. Passekovej (Pavúk 2012a, 267–268). Domy s povalou, alebo dokonca s rovnou strechou, sa na Balkáne mohli budovať dokonca už v staršom neolite, ale do Karpatskej kotliny sa dostali až v mladom či neskorom neolite. Úzke vzťahy medzi kultúrou Vinča-Pločnik a lengyelskou kultúrou zvlášť dokladajú kolové domy s dlhým vchodovým koridorom, známe len z týchto kultúr (Pavúk 2012a, 257, obr. 6–7). V starších stupňoch lengyelskej kultúry je totiž viac typov domov s povalou

a so šírením lengyelskej kultúry z Karpatskej kotliny smerom na západ sa takéto domy dostali do Rakúska už v stupni Lengyel IA (Leneis 2017, 261–275), zatiaľ čo na strednú Moravu sa podľa terajšieho stavu výskumu dostali až v stupni Lengyel II, s typickou bielo maľovanou keramikou, ako to možno dokonca vo viacerých variantoch vidieť na rozsiahlom sídlisku v Hulíne (Kalábková 2012, 206–209, obr. 14–16). Až vtedy na strednú Moravu postúpila lengyelská kultúra aj s domami nového typu, takže na južnej Morave podobne ako v Dolnom Rakúsku pravouhlé domy s povalou mohli byť už v stupni Lengyel IB – MMK Ia.

Niekedy počas stupňa Lengyel II sa ako prejav vplyvu z prostredia architektúry lengyelskej kultúry

objavuje dom s povalou po prvýkrát aj v Čechách. Za taký považujem dobre známy trojpriestorový dom trapezovitého pôdorysu z Postoloprta (Soudský 1969, 34–43, obr. 14–15, 29), ktorý však ako taký nebol vtedy rozpoznávaný. Za doklad existencie povaly možno považovať fragmenty prepálenej mazanice v jamách vo vnútri domu (Soudský 1969, obr. 25), ktoré síce Bohumil Soudský podrobne opísal ako pece, v skutočnosti išlo ale skôr o zásobné jamy – tzv. „sklípky“ alebo jamy inej funkcie – než o pece bez podlahy s estrichom a k tomu ešte v meter hlboké jame (Soudský 1969, 43–57, obr. 20–25). Nehovoriac o tom, že pece alebo ohniská by mali byť priamo na podlahe tohto domu, podobne ako v zhorenom dome v Budmericiach (Pavúk 2012a, 266–276, obr. 13–23)

Čechy	Morava	Východné Rakúsko	Juhozápadné Slovensko	Západné Maďarsko	Severné Potisie
BAALBERGE	TBK Ib	RETZ-BAALBERGE	Čataj		LAŽŇANY-HUNYADIHALOM
	FURCHENSTICHKERAMIK				
	TBK Ia Božice	Wien-Leopoldau	Bajč Gajary		
	Křenovice		3	Jaskyňa Remete B	B
JORDANÓV		BISAMBERG	LUDANICE	2 BALATON-LASINJA	LUDANICE
	EPILENGYEL - LENGYEL I V				
			1	A	BODROG-KERESZTÚR A
Praha-Střešovice	Troubelice	Wolfsbach	Nitra	Zalaszentbalázs	TISAPOLGÁR Fűzesabony
Horní Cetno	MMK III Střelice-Sklep Ctidružice	Michelstetten	Brodzany Moravany	Veszprém ? Somodor	OBORÍN
	LENGYEL III				
STK V	MMK II Kostelec n/H.	MOG II	Pečeňady/Žlkovce	Zalavár-Mekenye	Zalkod ČIČAROVCE-CSÓSZHALOM II Zemlín
STK IVb	MMK Ib-c	MOG Ib	Fáza SANTOVKA	Mórágy Zengővárkony 3	Zalkod ČIČAROVCE-CSÓSZHALOM I Zemlín
STK IVa	MMK Ia	Kammeg MOG Ia	Nitriansky Hrádok Svodín 2	Zengővárkony 2 B	Ižkovce Csószshalom (ploché sídlisko) ?
	STK IVa	Friebritz	Svodín 1	A Zengővárkony 1	
STK II-III ŠÁRKA	STK II-III ŠÁRKA	Unterwöllbing ?	Lužianky P R O T O L E N G E Y L Bíňa-Bicske	Sé Sopót-Bicske	?

■ Obr. 2 Chronológia lengyelskej kultúry v stredoeurópskom kontexte.

alebo v takisto zhorených domoch kultúry Vinča-Pločnik (*Bogdanović 1988*, plán VIIc, VIIIe, Xc), či v známych „ploščiach“ tripolskej kultúry. Pri takejto interpretácii povaly v dome trapezovitého pôdorysu v Postoloprtoch je pozoruhodné, že bola zriadená v dome vybudovanom v staviteľskej tradícii kultúry vypichanou keramikou. Dvojpristorové domy pravouhlého pôdorysu lengyelskej kultúry sa na územiach kultúr s vypichovanou keramikou nevyskytovali. Trvalo teda niekoľko storočí kým sa z Balkánu a z Karpatskej kotliny cez Rakúsko a Moravu dostala do Českej kotliny stavebná inovácia v podobe povaly v dome. Je povšimnutia hodné, že ide o podobné časové rozpätie v akom sa tam z Balkánu a Karpatskej kotliny rozšírila kultúra so starou lineárnou keramikou, a to na pomerne malej vzdialenosti.

Kontakty medzi lengyelskou kultúrou a kultúrou s vypichanou keramikou pritom podľa keramických importov existovali už od ich vzniku obidvoma smermi. Pohár v hrobe z Prahy-Dejvic, antropomorfné nádoby typu Svodín z Buštěhradu a včasná lengyelská keramika z lokality Horní Počaply dokladajú komunikáciu na veľké vzdialenosti (*Bareš – Lička 1976; Lička – Bareš 1979; Zápotocká – Pecinová – Vašinová 2015*, 132–139, obr. 9: 72–74, 13). Zo Svodína (výskum Viery Němejcovéj-Pavúkovej) pochádzajú viaceré druhy vypichanej keramiky a ďalšie sú z iných nálezísk na západnom Slovensku. Išlo teda o kontakty v dobe Protolengyelu (Lužianky) a Lengyelu IA–B. Keramické importy dokladajú diaľkové kontakty neznámej povahy a intenzity. Naproti tomu na pohrebiskách českej kultúry s vypichanou keramikou chýbajú spondylové ozdoby, náramky, náhrdelníky, tak časté v hrobách lengyelskej kultúry vo Svodíne (*Němejcová-Pavúkova 1998*, 67). O rozdielnej intenzite vzťahov medzi kultúrami a územia mi svedčí aj distribúcia mramorových náramkov kultúry s vypichanou keramikou obmedzená na české a saské Poľabie, keď z blízkej strednej Moravy zatiaľ nie je známy

jediný náramok toho druhu (*Zápotocká 1984*). Podľa Marie Zápotockej z doby formovania kultúry s vypichanou keramikou a lengyelskej kultúry nie sú dôkazy o ich vzájomných vzťahoch čitateľných v archeologických materiáloch (*Pavlů ed. – Zápotocká 2007*, 49).

Rondely

Osobitný druh kontaktov medzi mladoneolitickými kultúrami predstavuje nový dôležitý fenomén výskytu monumentálnej architektúry – rondelov. Podľa súčasného stavu prameňov pochádzajú najstaršie rondely z maďarského Zádunajska, ale asi aj z Chorvátska. Nie celkom typický¹ veľký rondel na lokalite Sormás (*Bárna 2007; 2015*) patrí kultúre Sopot z obdobia Protolengyelu a asi podobne datovaný je aj rondel skupiny Lužianky-Sé na lokalite Sé (*Kalicz 1983–1984*) na maďarsko-rakúskom pomedzí. Zo stupňa Lengyel IA pochádza rondel s troma vchodmi z rakúskeho Friebritzu (*Neugebauer 1983–1984*) a z Ružindola-Borovej (*Němejcová-Pavúkova 1997*) na Slovensku. Veľkoplošne preskúmané rondely zo Svodína, Bučian a Tešetic-Kyjovic sú datované až do stupňa Lengyel IB, kam patrí asi aj väčšina ostatných známych kruhových zemných objektov toho typu. Aj rondely z Čiech by mali pochádzať z obdobnej fázy IVa2–IVb kultúry s vypichanou keramikou (*Zápotocká – Pecinová – Vašinová 2015*, 134). Opäť sa ukazuje časový odstup rondelov budovaných v Čechách od zatiaľ najstaršieho výskytu kruhových stavieb toho typu na juhu Transdanubie a neskôr i na Slovensku a v Rakúsku. Časový odstup medzi budovaním rondelov v Karpatskej kotline a v Čechách pripomína vyššie zistené oneskorenie pri šírení starej lineárnej keramiky ako aj prvého zavedenia povaly v dome kultúry neskorej fázy kultúry s vypichanou keramikou v Českej kotline.

Etapovité rozšírenie lengyelskej kultúry na Moravu, od Dyje až po Hanú, ju kultúrne priblížilo viac ku Karpatskej kotline. Počas predchádzajúcej kultúry s mladou

lineárnou keramikou, až po staršie stupne vypichanej keramiky, mal moravský vývoj naopak bližšie k situácii na východe Českej kotliny. Prítomnosť lengyelskej kultúry na Morave však vývoj v Čechách o inovácie z juhovýchodu významnejšie neobohatila. Samotné rozšírenie rondelov do Čiech prebehlo akoby v rámci globálnej adopcie toho fenoménu po celej strednej Európe. Vzhľadom na datovanie najstarších rondelov už počas protolengyelských skupín bola ich východiskom Karpatská kotlina, pričom o mechanizme šírenia ich ideológie a praxe, okrem určitej chronologickej a teritoriálnej postupnosti, chýbajú doklady.

Epilengyel / Lengyel IV a Čechy

Česká kotlina sa zblížila s vývojom na Morave, a tým aj s vývojom v Karpatskej kotline, až začiatkom stredoeurópskeho eneolitu, doby medenej, v dobe celkovej transformácie civilizačného rázu. Výsledkom tejto transformácie bol vznik reťaze nových kultúrnych jednotiek v horizonte Epilengyel/Lengyel IV (*Ruttkay 1976; Pavúk 2000*). Na báze neskoro lengyelskej kultúry vznikli v Karpatskej kotline skupiny Balaton-Lasinja a Ludanice v západnom Maďarsku a na západnom Slovensku, v Dolnom Rakúsku skupina Wolfsbach a Bisamberg-Oberpullendorf, a na Morave jordanovská skupina, ktorá sa na rovnocennej úrovni (Praha-Střešovice) sformovala aj v Čechách. Tieto epilengyelské skupiny v strednej Európe sa, podobne ako tomu bolo už v prípade rozšírenia rondelovej architektúry v mladom neolite, formovali v rámci globálnej spoločenskej transformácie na pozadí šíriacej sa metalurgie medi a zlata z vyspelejších centier na Balkáne. Platí to aj o jordanovskej skupine v Čechách, keď sa pri jej sformovaní len prehĺbili a zblížili vzťahy so strednou Moravou (Troubelice), nie však bezprostredne s Karpatskou kotlinou. Dobré to potvrdzuje aj post-jordanovský vývoj v Čechách i na Morave, keď sa na jej území rozšírila kultúra lievikovitých pohárov, vo všetkých parametroch odlišná

1 Po návšteve náleziska situovanom na širokom sprašovom chrbte medzi dvoma vodnými tokmi si myslím, že spomenutý areál rondelu je z dôvodu pôdnej erózie do tej miery znížený, od pôvodnej úrovne sídliska, že sú zachované len spodné časti priekop. Preto sa nezachovali ani palisádové žľaby, ani súvislejšie rady kolov v pôdorysoch domov.

od vývoja po epilengyelských skupinách v Karpatskej kotline.

Tu sa žiada poznámka o prítomnosti lengyelskej kultúry na Morave, ktorá podľa všetkého postupnou migráciou zaujala územie Moravy s presahom do južného Poľska, bez toho aby bol jasný jej vzťah k predchádzajúcemu osídleniu ľuďom kultúry s vypichanou keramikou. Zdá sa totiž, že sa územie strednej Moravy po zániku expandujúcej lengyelskej kultúry opäť vrátilo do sféry tam predtým rozšírenej kultúry s vypichanou keramikou. Ponúka sa tak model príbehu expandujúcej archeologickej kultúry do cudzieho prostredia, ktorá počas migrácie akoby strácala na sile a nakoniec nezanechala žiadnu zreteľnú genetickú stopu.

Tento krátky prehľad vzťahov neolitických kultúr v Českej kotline k vývoju na Morave a Karpatskej kotline ukazuje podľa sídliskových objektov a niektorých inventárov na pomerne úzku škálu kontaktov nerovnakej kvality. Priame kontakty medzi neolitickými kultúrami v Čechách a v Karpatskej kotline podľa archeologických inventárov vlastne nemožno konkretizovať a zdá sa, že keď už aj boli, tak len s časovým odstupom a akoby sekundárne sprostredkované z kultúrneho prostredia na Morave. Ešte vo väčšej miere to platí o vzťahoch neolitických kultúr v Čechách s neolitickými kultúrami na Balkáne. O mechanizme transmisie zásadných inovácií, vrátane technológií, z regiónu do regiónu nenachádzame v archeologických prameňoch indície. Na zváženie je určite otázka, či záujem hospodársky a sociálne menej štruktúrovaných spoločností na prijímaní vyšších/progresívnejších foriem hospodárstva nebol náhodou výraznejší, než potreba hospodársky a sociálne už etablovaných spoločností rozširovať svoj životný priestor o nové regióny. Takto by možno mohol vyzerať obecnější model šírenia neolitického spôsobu života: formou šírenia idey a princípov z teritória do teritória a z regiónu do regiónu. Samozrejme, okrem prípadov ako je archeologicky viditeľná migrácia ľuďom lengyelskej kultúry s celým jej

habitom z Podunajska na Moravu a do južného Poľska.

Karpatská kotlina a Balkán

Kultúrne a genetické vzťahy medzi neolitickými kultúrami v Karpatskej kotline sa nedajú dostatočne doložiť a interpretovať a platí to aj o ich vzťahoch s kultúrami na Balkáne. Podstatne lepšie poznáme ich relatívnu chronológiu doplnenú radiokarbonovými a dendrochronologickými dátami. Dnes už pomerne podrobné mapovanie známych neolitických kultúr v Karpatskej kotline a na priľahlých územiach Balkánu dáva dobrý obraz o kultúrnom členení veľkého teritória a o komunikácii medzi regiónmi. Novšie objavy v južnom Zadunajsku poskytujú poznatky aj v tomto smere.

Prevláda zhoda, že na základe hrubostennej keramiky s kanelovaným poťahom (Schlickbewurf) fázy Bíňa starej lineárnej keramiky je táto fáza súčasná so stupňom spiráloid B kultúry Starčevo. Sú tiež indície, že stará lineárna keramika fázy Milanovce bola súčasná s kultúrou Vinča A (Pavúk 1997; Pavúk – Farkaš 2013; Kalicz 1993). Na lokalite Tolna, na zadunajskej strane Dunaja, sa na sídlisku so starou lineárnou keramikou fázy Milanovce vyskytuje početná keramika kultúry Vinča A – ich stratigrafický vzťah ale žiaľ nie je celkom jasný (Marton – Oross 2012). Ešte južnejšie, na lokalite Szederkény v Zadunajsku, blízko maďarsko-chorvátskeho pohraničia, sa na veľkom polykultúrnom sídlisku opäť vyskytuje stará lineárna keramika fázy Milanovce a skupiny Keszthely spolu s typickou keramikou kultúry Vinča A (Jakucs – Voicsek 2015). Ide o príklad priamych kontaktov dvoch kultúr na ich hraničnom území. Na severnejších náleziskách starej lineárnej keramiky sa podobné nálezy kultúry Vinča A nevyskytujú. Prítomnosť kultúry Vinča v južnom Zadunajsku mala pôsobiť ako katalyzátor západnej expanzie kultúry s lineárnou keramikou (Marton – Oross 2012, 235), čo súhlasí s našimi poznatkami, ale s tým rozdielom, že sa tak stalo až počas fázy

Milanovce a nie už počas formatívnej fázy, predpokladanej v koncepcii maďarských autorov. Uvedené náleziská podľa autorov boli osídlené po zániku starčevskej kultúry, čo zvyrazňuje zmenenú situáciu vyvolanú vznikom kultúry Vinča a až s touto zmenou, po zániku kultúry Starčevo-Criș, začal v strednej Európe na západ od Karpatskej kotliny proces neolitizácie sprevádzaný ďalším šírením kultúry so starou lineárnou keramikou. Vzhľadom na takmer rovnocenný podiel keramiky kultúry Vinča A a starej lineárnej keramiky na lokalitách Tolna a Szederkény možno v prípade, ak za archeologickou kultúrou očakávame určitú väzbu na organizovanú populáciu, predpokladať, že na týchto sídliskách dochádzalo k pokojnému splývaniu obyvateľov susedných archeologických kultúr.

Podobný vzťah dvoch archeologických kultúr nachádzame na sídlisku Szécsény, neďaleko maďarskej strany rieky Ipel (Soós 1982; Fábián 2010). Na tomto výšinnom sídlisku železovskej skupiny sa objavuje takmer rovnocenné množstvo typickej keramiky bukovohorskej kultúry jej klasického obdobia, ktorá však doposiaľ nebola zverejnená.² Ide o nálezisko z rozhrania rozšírenia železovskej skupiny od západu a bukovohorskej kultúry od východu, takže aj tu na jednom sídlisku koexistovali obyvatelia dvoch archeologických kultúr. Sídliská so spoločným výskytom keramiky dvoch susedných archeologických kultúr sú aj inde. Na Východoslovenskej nížine sa v mladom neolite, po bukovohorskej kultúre, vyskytuje na sídliskách v Ižkovciach a vo Veľkých Raškovciach (Vizdal 1973; 1986; Attresova 2010), počas dvoch fáz a v takmer rovnakom množstve, keramika severného variantu potiskej kultúry a skupiny Samborzec a kultúry Malice rozšírených v Malopoľsku (Kaczanowska – Kamińska – Kozłowski 1986; Pavúk 2007b). V Hornom Rakúsku sa zas na lokalite Ölkam s dvoma kruhovými priekopami vyskytuje keramika staršej lengyelskej kultúry a skupiny Oberlauterbach prenikajúcej tam z Dolného Bavorska (Pertlwießer 2001).

2 Pri návšteve múzea v Szécsény, v sprievode Nándora Kalicza, som videl také množstvo bukovohorskej keramiky v prevápivo širokom sortimente, ktoré prekračuje všetky počty importovanej keramiky na iných sídliskách železovskej skupiny.

Sídliská so spoločným výskytom keramiky dvoch archeologických kultúr v hraničnom priestore ich rozšírenia dokladajú koexistenciu pravdepodobne hybridných spoločenstiev na jednom sídliskovom mieste. V prípade lokalít Tolna a Szederkény ľud kultúry Vinča A asi prenikol na územie kultúry s lineárnou keramikou, ktorá po zániku kultúry Starčevo zaujala celé územie jej rozšírenia v Zadunajsku. Rozsiahle dlho trvajúce sídliská s početnými domami s pôdorysom s piatimi radmi kolov tak typickými pre kultúru s lineárnou keramikou dokladajú stabilizované osídlenie tejto kultúry v tesnom susedstve balkánskych kultúr. Domy toho typu sa v kultúre Vinča ani inde na Balkáne nevyskytovali, teda ani na sídliskách kultúry Starčevo – sú originálnym produktom roľníkov a chovateľov kultúry s lineárnou keramikou. Podľa nich možno vytýčiť následne dodržiavanú hranicu medzi neolitickými kultúrami Karpatskej kotliny a na Balkáne. Ďalší vývoj osídlenia kultúry s lineárnou keramikou pokračoval dvom smermi – v južnom Zadunajsku vznikla skupina Keszthely a v severozápadnej Karpatskej kotline vývoj smeroval do stredoeurópskej kultúry s mladou lineárnou keramikou s notovým a pásikovým ornamentom. Žiadna balkánska neolitická archeologická kultúra južnú hranicu kultúry s lineárnou keramikou, ako ju vyznačujú menované a ďalšie lokality v južnom Zadunajsku, neprekročila. A odvtedy podľa archeologických prameňov stredoeurópsky neolit pokračoval bez markantných kontaktov so súvekými kultúrami na Balkáne a bez determinujúceho vplyvu z juhovýchodu Európy.

K obnoveniu kontaktov medzi Karpatskou kotlinou i strednou Európou a Balkánom došlo v mladom neolite v dobe formovania lengyelskej kultúry paralelne so vznikom kultúry Vinča-Pločnik. V lengyelskej kultúre sa to markantne prejavilo v novom štýle antropomorfnej plastiky a v pravouhlých domoch s poväčšinou najprv Zadunajsku a postupne severnejšie, na Slovensku, v Rakúsku a viditeľne aj na Morave. Hranica medzi kultúrami Karpatskej kotliny ostali tam kde boli v čase kultúry Vinča A. V Českej kotline

v kultúre s vypichanou keramikou sa obnovený kontakt s balkánskymi kultúrami neprejavil.

Z náčrtu vzťahov a kontaktov neolitických kultúr Karpatskej kotliny s kultúrami na Balkáne na juhu a s kultúrami v Čechách vyplýva rozdielna intenzita a kvalita vzťahov medzi archeologickými kultúrami na rozsiahlych teritóriách. Z toho vyplývajú nové poznatky ako i otvorené otázky. Na jednotlivých územiach, v našom prípade na severnom Balkáne, na viacerých regiónoch Karpatskej kotliny, v Rakúsku a na Morave ako i v Čechách, sa dlhodobo a kontinuálne postupne striedali archeologické kultúry a ich vývojové etapy od prvého neolitického osídlenia až po prah eneolitu. Dlhodobá väzba archeologických kultúrnych celkov na vymedzené územie indikuje ich tvorcov a nositeľov ako spriaznené spoločenstvo ľudí etnického razu. Obyvatelia sídlisk jednotlivých kultúr boli aktérmi kontaktov a vzťahov medzi archeologickými kultúrami. Menované sídliská s rovnomerným spoločným výskytom keramiky dvoch svojbytných archeologických kultúr dokladajú priame kontakty obyvateľstva dvoch archeologických kultúr na spoločnom sídlisku na ich hraničnom území. Také splynutie dvoch populácií s odlišnou keramikou produkciou v jednej osade neznamena migráciu početnej populácie na vzdialené teritórium, ale skôr išlo o nekonfliktné praktické riešenie medzi susednými komunitami. Podľa situácie na lokalitách Tolna a Szederkény v južnom Zadunajsku vstúpila kultúra Vinča na územie tam prítomnej kultúry so starou lineárnou keramikou fázy Milanovce-Becsehely, ale ďalej na sever už nepokračovala. Analogický vzťah treba predpokladať aj medzi v Zadunajsku rozšírenou kultúrou Starčevo a kultúrou so starou lineárnou keramikou vo fázach Nitra/Hurbanovo a Bíňa približne na úrovni 47. rovnobežky, kam sa kladie aj agroekologická hranica (Sümegei 2004). Treba však dodať, že posledná interpretácia genetických a chronologických vzťahov, aj podrobných využitím absolútnych dát, podľa spoločného výskytu vinčanskej a starej lineárnej keramiky a keramiky skupiny Keszthely v Tolna s Szederkény neodpovedá realite lebo tamojšia stará

lineárna keramika fázy Milanovce je už súčasná s kultúrou Vinča A, teda poststarčevská, a preto neodráža genetické a chronologické vzťahy s kultúrou Starčevo (Jakucs *et al.* 2016). Opakovane zdôrazňujem, že kultúra so starou lineárnou keramikou vznikala ešte počas kultúry Starčevo v Srbsku i v južnom Zadunajsku, preto situácia na menovaných maďarských sídliskách ilustruje len situáciu počas kultúry Vinča A a odpovedá reakcii kultúry so starou lineárnou keramikou na prelomový vývoj na Balkáne reprezentovaný kultúrou Vinča A a s ňou súčasnými kultúrami Dimini, Paradimi, Karanovo III a Dudești. Totiž, až vtedy došlo k rapidnému rozšíreniu kultúry so starou lineárnou keramikou západným smerom k Rýnu a na Ukrajinu na východe.

Záverom k procesu neolitizácie

Za uvedených okolností sa otvára otázka ako vlastne prebiehal proces adopcie neolitického spôsobu života v Karpatskej kotline a ako vznikla kultúra s lineárnou keramikou, keď v archeologických prameňoch nenachádzame prejavy demickej difúzie z Balkánu do strednej Európy? Ako prijateľná alternatíva sa javí proces difúzie ideí, princípov a praxe agrárneho hospodárstva, ktoré si spoločenstvá lovcov a zberačov počas niekoľkých storočí osvojovali a v stredoeurópskom ekologickom prostredí postupne dospeli k vytvoreniu autochtónnej svojbytnnej kultúry s lineárnou keramikou. Treba mať totiž na zreteli, že v nie až tak vzdialenom srbskom Podunajsku, od Železných vrát po Donju Branjevinu vo Vojvodine, existovala v dobe okolo rokov 6200–6100 BC, dávno pred klasickou kultúrou Starčevo, zatiaľ najstaršia neolitická kultúra s monochromnou keramikou na severnom Balkáne v horizonte Padiňa B – Lepenski Vir II – Donja Branjevina III (Pavúk 2016, 246, tab. 1, tam ďalšia literatúra). Až začiatkom 6. tisícročia pred Kr. na Balkáne vznikla kultúra Starčevo počas ktorej začal proces neolitizácie Karpatskej kotliny sprostredkovaný jej prítomnosťou v južnom Zadunajsku. Zatiaľ najstaršie AMS dáta v intervale 5670–5450 BC pre starú lineárnu keramikou z Brunn am Gebirge (Stadler – Kotova 2013, 265) sú síce okolo pol tisícročia mladšie ako tie

zo spomenutých sídlisk v Džerdape / Železných vrátach, ale sú už blízke dátam klasickej starčevskej kultúry – aj vzhľadom na to, že sídlisko Brunn 2a nie je zo začiatku kultúry so starou lineárnou keramikou.

Pri pohľade na šírenie neolitickej civilizácie z Anatólie na Balkán a odtiaľ na sever prekonávala táto medzi regiónmi s vlastnou kultúrnou identitou určité regionálne a chronologické prahy, ktoré prekračovala po ich plnom etablovaní s odstupom sto až dvesto rokov (Pavúk 2016, 278–251). Predkeramické osídlenie v Ulucaku je datované AMS dátami 6760–6600 BC (Çilingiroğlu – Çevik – Çilingiroğlu 2012, 152–153). Keramické osídlenie Ulucaku začínalo po 6400 BC a práve vtedy začínalo osídľovanie Balkánu s monochromnou keramikou, s tým, že okolo 6200 BC sa v juho-východnej Európe objavili už plne sformované autonómne kultúry s maľovanou keramikou (Protosekslo, Protostarčevo). Asi o ďalších dvesto rokov a po ďalšej transformácii asi v prvej tretine 6. tisícročia pred Kr. začala kultúra Sesko na Balkáne (Pavúk 2016). V kontakte s vývojom na Balkáne v Karpatskej kotline vznikala kultúra s lineárnou keramikou (Pavúk 2014). A tak sa stalo, že medzi predkeramickým osídlením v Ulucaku VI v západnom Turcku s AMS dátami 6760–6600 BC a kultúrou so starou lineárnou keramikou v strednej Európe s absolútnymi dátami okolo 5670–5450 BC (Brunn am Gebirge) je odstup 1000 rokov, citovných v prvej vete toho textu.

Použitá literatúra

- Attresová, M. 2010: Comments on the Late Neolithic development in East Slovakia. In: J. Šuteková – P. Pavúk – P. Kalábková – B. Kovár (eds.), *Panta Rhei. Studies on the Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in early Prehistory Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75 Birthday*. Bratislava 2010, 343–356.
- Bánffy, E. 2004: The 6th Millennium BC boundary in Western Transdanubia and its role in the Central European transition (The Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb settlement). Budapest.
- Bánffy, E. – Oross, K. 2009: Entwicklung und Dynamik der Linearbandkeramik in Transdanubien. In: A. Zeeb-Lanz (Hrsg.), *Krisen – Kulturen – Kontinuitäten. Zum Ende der Bandkeramik in Mitteleuropa*. Rahden/Westf., 219–240.
- Bareš, M. – Lička, M. 1976: K exaktnému studiu staré keramiky, *Sborník Národního muzea* 30/3–4, 137–244.
- Bárna, J. 2007: A New Site of the Lengyel Culture in Sormás Török földek (County Zala, South-western Transdanubia). In: J. Kozłowski – P. Raczky (eds.), *The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków, 365–380.
- Bárna, J. 2015: Socio-historical background of cultural changes in South-Western-Hungary as reflected by archaeological data during Post-LBK times, *Anthropologie* 53/3, 399–412.
- Bogdanović, M. 1988: Architecture and Structural Features at Divostin. In: A. McPherron – D. Srejović (eds.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*. Kragujevac – Pittsburgh, 35–142.
- Bruker, B. 1980: Naselje vinčanske grupe na Gomolavi, *Rad Vojvodžanskih Muzeja* 26, 5–56.
- Burgert, P. 2015: Lidé z dlouhých domů. In: P. Květina et al. *Minulost, kterou nikdo nezapsal. Červený Kostelec 2015*, 375–414.
- Çilingiroğlu, A. – Çevik, Ö. – Çilingiroğlu, Ç. 2012: Towards Understanding the Early Farming Communities of Middle West Anatolia: Contribution of Ulucak. In: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (eds.), *The Neolithic in Turkey*. Istanbul, 139–175.
- Fábrián, S. 2010: Siedlung der Zseliz-Periode der Linearbandkeramik in Szécsény-Últetés, *Antaeus* 31–32, 225–283.
- Filip, J. 1948: *Pravěk Československa*. Praha.
- Jakucs, J. – Voicsek, V. 2015: The northernmost distribution of the early Vinča Culture in the Danube valley: a preliminary study from Szederkény-Kukorica-dűlő (Baranya County, southern Hungary), *Antaeus* 33, 13–54.
- Jakucs, J. et al. 2016: Between the Vinča and Linearbandkeramik Worlds: The Diversity of Practices and Identities in the 54th–53rd Centuries cal BC in Southwest Hungary and Beyond, *Journal of World Prehistory* 29/3, 267–336. Epub 2016 Sep 8.
- Kaczanowska, M. – Kamińska, J. – Kozłowski, J. K. 1986: Kontakte zwischen Lengyel-Kultur und der Kultur mit Stichbandkeramik in Südpolen. In: V. Němejcová-Pavúková (Hrsg.), *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur*. Nitra – Wien, 95–120.
- Kalábková, P. 2012: Considerations of Neolithic settlement strategy in Central Moravia, Czech Republic. In: R. Smolnik (Hrsg.), *Siedlungsstruktur und Kulturwandel in der Bandkeramik*. Beiträge der internationalen Tagung „Neue Fragen zur Bandkeramik oder alles beim Alten?“. Leipzig, 23. Bis 24. September 2010. Dresden, 198–211.
- Kalicz, N. 1983–1984: Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel-Kultur und die ältesten „Wehranlagen“ in Ungarn. Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für die Ur- und Frühgeschichte 33–34, 271–293.
- Kalicz, N. 1991: Die Keszthely-Gruppe der transdanubischen (mitteleuropäischen) Linienbandkeramik im Lichte der Ausgrabung in Kunstszeg, *Communications Archaeologicae Hungariae* 1991, 5–32.
- Kalicz, N. 1993: The Early Phase of the Neolithic in Western Hungary (Transdanubia), *Poročilo* 21, 85–136.
- Končelová, M. – Květina, P. 2015: Neolithic longhouse seen as witness of cultural change in the Post-LBK, *Anthropologie* 53/3, 431–446.
- Lenneis, E. 2017: Mittelneolithikum: Lengyel Kultur und Stichbandkeramik. In: E. Lenneis (Hrsg.), *Erste Bauernhöfe – älteste Kultbauten. Die frühe und mittlere Jungsteinzeit in Niederösterreich*. Wien, 258–413.
- Lička, M. – Bareš, M. 1979: Antropomorfni nádoba lengyelské kultury z objektu č. VI/30 z Buštěhradu, okr. Kladno, *Sborník Národního muzea* 33/3–4, 69–172.
- Marton, T. – Oross, K. 2012: Siedlungsforschung in linienbandkeramischen Fundorten in Zentral- und Südtransdanubien – Wiege, Peripherie oder beides? In: R. Smolnik (Hrsg.), *Siedlungsstruktur und Kulturwandel in der Bandkeramik*. Beiträge der internationalen Tagung „Neue Fragen zur Bandkeramik oder alles beim Alten?“. Leipzig, 23. Bis 24. September 2010. Dresden, 220–240.
- Němejcová-Pavúková, V. 1997: Kreisgrabenanlage der Lengyel-Kultur in Ružindol-Borová. Bratislava.
- Němejcová-Pavúková, V. 1998: Praveké dejiny Svodína. Svodín.
- Neugebauer, J. W. 1983–1984: Befestigungen und Kultanlagen des Mittelneolithikums in Niederösterreich am Beispiel von Falkenstein-„Schanzboden“ und Friebritz, *Veröffentlichungen der Arbeitsgemeinschaft der Ur- und Frühgeschichte* 33–34, 175–184.
- Neustupný, J. – Neustupný, E. 1960: Nástin pravěkých dějin Československa, *Sborník Národního muzea* 14, A-Historie.
- Ondruš, V. 2002: Dvě pohřebiště lidu s neoliticou lineární keramikou ve Vedrovicích. In: V. Podborský et al. *Dvě pohřebiště lidu s neoliticou lineární keramikou ve Vedrovicích*. Brno, 9–149.
- Pavúk, I. 2010: Obličejové amfory středoevropského neolitu v evropském kontextu. In: J. Šuteková – P. Pavúk – P. Kalábková – B. Kovár (eds.), *Panta Rhei. Studies on the Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in early Prehistory Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75 Birthday*. Bratislava, 601–606.
- Pavúk, I. 2012: Models and scenarios of the Neolithic in Central Europe, *Documenta Praehistorica* 39, 95–102.
- Pavúk, I. 2014: Počátky neolitu Čech v prostoru, čase a pravděpodobnosti. In: M. Popelka – R. Šmidtová (eds.), *Neolitizace aneb setkání generací*. Praha, 165–174.
- Pavúk, I. (ed.) – Zápotocká, M. 2007: *Archeologie pravěkých Čech 3. Neolit*. Praha.
- Pavúk, J. 1980: Die ältere Linearkeramik in der Slowakei, *Slovenská archeológia* 28, 5–90.
- Pavúk, J. 1994: Štúrovo. En Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra.
- Pavúk, J. 2000: Das Epilengyel/Lengyel IV als kulturhistorische Einheit, *Slovenská archeológia* 48, 2000, 1–24.
- Pavúk, J. 2003: Hausgrundrisse der Lengyel-Kultur in der Slowakei. In: J. Eckert – U. Eisenhauer – A. Zimmermann (Hgg.), *Archäologische Perspektiven. Analysen und Interpretationen im Wandel. Festschrift für Jens Lüning zum 65. Geburtstag*. Internationale Archäologie Studia Honoraria 20. Rahden/Westf. 2003, 455–470.

- Pavúk, J. 2004a: Early Linear Pottery Culture in Slovakia and the neolithisation of Central Europe. In: A. Lukes – M. Zvebil (eds.), *LBK Dialogues. Studies in the Formation of the Linear Pottery Culture*. British Archaeological Reports – International Series 1304. Oxford 2004, 71–82.
- Pavúk, J. 2004b: Lenneis, E. – Lünig, J.: Die altbandkeramischen Siedlungen von Neckenmarkt und Strögen. *Universitätsforschungen Prähistorischen Archäologie* 82. Bonn 2001, Germania 82/2, 513–517.
- Pavúk, J. 2005: Typologische Geschichte der Linearbandkeramik. In: J. Lünig – Ch. Frirdich – A. Zimmermann (Hgg.), *Die Bandkeramik im 21. Jahrhundert*. Internationale Archäologie. Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress Band 7. Rahden/Westf. 2005, 17–40.
- Pavúk, J. 2007a: Zur Frage der Entstehung und Verbreitung der Lengyel-Kultur. In: J. K. Kozłowski – P. Raczky (eds.), *The Lengyel, Polgár and related cultures in the middle/late Neolithic in Central Europe*. Kraków, 11–28.
- Pavúk, J. 2007b: Poznámky k neskorému neolitu na Východoslovenskej nížine vo svetle výsledkov výskumov v Polgár-Csőszhalome, *Slovenská archeológia* 55/2, 261–275.
- Pavúk, J. 2012a: Kolové stavby lengyelskej kultúry. *Pôdorysy, interiér a ich funkcia*, *Slovenská archeológia* 60, 251–280.
- Pavúk, J. 2012b: Zur Frage des Anfangs der jungen Linienbandkeramik. In: R. Smolnik (Hrsg.), *Siedlungsstruktur und Kulturwandel in der Bandkeramik*. Beiträge der internationalen Tagung „Neue Fragen zur Bandkeramik oder alles beim Alten?!“. Leipzig, 23. Bis 24. September 2010. Dresden, 295–310.
- Pavúk, J. 2014: Vznik kultúry s lineárnou keramikou vo svetle chronológie neolitických kultúr na Balkáne. In: M. Popelka – R. Šmidtová (eds.), *Neolitizace aneb setkání generací*. Praha, 175–218.
- Pavúk, J. 2016: Das balkanische Neolithikum als autonome Kultureinheit. In: Ü. Yalçin (Hrsg.), *Anatolian Metal VII. Abschnitt Beiheft 31*, 233–254.
- Pavúk, J. – Farkaš, Z. 2013: Beitrag zur Gliederung der älteren Linearkeramik. In: A. Anders – G. Kulcsár (eds.), *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Budapest, 213–236.
- Pertluiser, M. 2001: Das kreisförmige Gehege. Ein Beitrag zur Diskussion über die Funktion mittelnolithischer Kreisgrabenanlagen. In: F. Daim – T. Kühtreiber (Hgg.), *Sein & Sinn/Burg & Mensch. Katalog der Niederösterreichischen Landesausstellung*. St. Pölten, 182–184.
- Řídký, J. 2015: Středoevropská cesta. In: P. Květina et al. *Minulost, kterou nikdo nezapsal*. Červený Kostelec 2015, 347–353.
- Ruttkay, E. 1976: Beitrag zum Problem des Epi-Lengyel-Horizontes in Österreich. In: *Festschrift R. Pittioni*, *Archaeologia Austriaca*, Beiheft 13, Wien, 285–319.
- Soós, V. 1982: Előzetes jelentés a Szécsény-ültesési zselizi telep feltáráról, *Nógrád megyei múzeumok évkönyve régészeti* 8, 1982, 7–46.
- Soudský, B. 1966: Bylany – osada nejstarších zemědělců z mladší doby kamenné. Praha.
- Soudský, B. 1969: Étude de la maison néolithique, *Slovenská archeológia* 17, 5–96.
- Stadler, P. – Kotova, N. 2013: The Early LBK Site at Brunn am Gebirge, Wolfholz (5670–5100): Locally Established by Immigrants from the Starčevo Territory? In: A. Anders – G. Kulcsár (eds.) *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*. Budapest.
- Stocký, A. 1926: *Pravěk země České I. Věk kamenný*. Praha.
- Šumberová, R. 1996: Neolithic underground storage features, *Památky archeologické* 87, 61–103.
- Sümegi, P. 2004: Environmental Changes under the Neolithisation Process in Central Europe. Before and After, *Antaeus* 27, 117–128.
- Todorović, J. – Čermanović, A. 1961: Banjica – naselje vinčanske kulture. Beograd.
- Tripković, B. 2009: Kontinuiteti kuća i domaćinstva na središnjemu Balkanu od 5 300 do 4 600 g. pr. n. e., *Opuscula Archaeologica* 33, 7–28.
- Vizdal, J. 1973: Zemlín v mladšej dobe kamennej. Košice.
- Vizdal, J. 1986: Rettungsgrabung in Ižkovce im Jahre 1985. In: V. Němejcová-Pavúková (Hrsg.), *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur*. Nitra – Wien, 305–312.
- Zápotocká, M. 1984: Armringe aus Marmor und anderen Rohstoffen im jüngeren Neolithikum Böhmens und Mitteleuropas, *Památky archeologické* 75, 50–152.
- Zápotocká, M. – Pecinová, M. – Vašíňová, M. 2015: Horní Počaply: První soubor keramiky rané fáze lengyelské kultury z Čech. *Archeologie ve středních Čechách* 19, 115–147.

Summary

Balkans – Carpathian Basin – Bohemia: cultural-chronological system in the Neolithic

This contribution deals with the problematic thousand-year delay in the Neolithisation of the Bohemian Massif in comparison to South-East Europe and the Balkans and its relation to the Carpathian Basin during further development of Neolithic cultures. The territory of Bohemia represents a unique geomorphological formation which drains into the North Sea and therefore does not have any natural connecting corridors to the Danube basin which is reflected in the uniqueness of the development of its Neolithic cultures. The early Linear Pottery culture only penetrated into Bohemia from Central Moravia during the Milanovce phase of Vinča A culture, after the demise of Starčevo culture in the Balkans. The Linear Pottery culture formed while in the contact with Starčevo culture in the Carpathian Basin and spread to Bohemia only after Biňa phase with a delay of two to three ceramic phases, probably after more than hundred years. Linear Pottery culture in Bohemia progressed in its own way without any visible contacts with further developments in the Carpathian Basin. The Želiezovce group, which formed in the Carpathian Basin was orientated towards the Balkans and did not have a material response in Moravia and Bohemia. The Stroked Ware culture arose through continual transformation from the Linear Pottery culture without any evidence of influence from the Carpathian Basin, where at the same time the new Lengyel culture formed from the Želiezovce group basis in the contact

with the Vinča – Pločnik culture. From Transdanubia through Lower Austria the Lengyel culture spread by migration into the territory of the Stroked Ware culture first to South and Later Central Moravia and Silesia without reaching Bohemia with the same intensity. Pottery imports though show evidence of mutual relationship between Lengyel and Stroked Ware culture in the Protolengyel phase. Apart from new types of pottery and anthropomorphic sculptures, large two-space post-built houses with a loft were a fundamental innovation of the Lengyel culture. The roof was constructed above a ceiling which allowed for the dropping of the inner triple posts used for centuries in the houses of Linear Pottery or Stroked Ware cultures. Houses with a loft were built to this typical design after the StK IVb phase in Central Moravia (Hulín) and during the Lengyel II phase with typical white painted ware. In Bohemia a house with a loft was found in Postoloprty from the time after the demise of stroked ware, about 300 years after the time of building of houses with a loft in the Carpathian Basin. With a delay of about 200 years roundels spread into Bohemia and also elsewhere west of the Carpathian Basin. On the Bohemia territory only the final stage of Jordanovská group in the phase Epilengyel/ Lengyel IV is connected to Lengyel culture within the global cultural transformation towards the Aeneolithic – the Copper Age. Neolithic cultures in Bohemia were from the beginning developing within the context of the cultures of West-central Europe without any direct connections with the Carpathian and Danubian Basins. Starting with the early Linear culture innovations from the Balkans and Carpathian Basin spread into Bohemia in a reduced range from Moravia via contacts with peoples of neighbouring regions. The settlements in Tolna and Szederkény with pottery of both of Vinča A and Early Linear culture in Hungary show the co-existence of hybrid populations on the borders of two archaeological cultures without any migration into the core territory of either. This could have been one of the ways innovations spread without demic diffusion. The Neolithic civilisation advancing from Anatolia into the Balkans and from there northwards, encountered regions with their own cultural identity and their own territorial and chronological thresholds, which were overcome after a delay of one to two hundred years. The preceramic settlement of Ulucak IV is dated by AMS data to 6760 – 6600 and its ceramic period started after 6400 cal. BC. At the same time occupation sites in the Balkans using monochrome ware started. Around 6200 cal. BC. Protosesklo and Protostarčevo cultures with painted ware in south-east Europe appeared. About 200 hundred years later after another transformation during the first third of the sixth millennium BC there are Sesklo culture in Thessalia and Starčevo in the Balkans (Pavúk 2016). Linear pottery culture originated in the Carpathian Basin from contact with developments in the Balkans (Pavúk 2014). So it is that between the preceramic occupation in Ulucak in western Turkey and the Linear Pottery culture in central Europe, with absolute dates around 5670 – 5450 BC (Brunn am Gebirge), there is a chronological distance of around 1000 years.

Juraj Pavúk, Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Nitra, adresa: Akademická 2, 949 21 Nitra, e-mail: nrapavu@savba.sk